

українських селян були неписьменними, А. Ждаха вважав, що, навіть просто переглянувши малюнки, селянин зрозуміє, про що йдеться в поезії Кобзаря. Саме тому він дуже багато працював над тим, щоб його ілюстрації були сприйнятні навіть без прочитання тексту, найбільш точно передавали основну думку.

Обставини склалися так, що ілюстрації А. Ждахи до «Кобзаря» Т. Шевченка залишилися невідомими для багатьох наших сучасників. Усе ж, незважаючи на це, вони й подосі вважаються найкращими зразками ілюстрування творів поета, вирізняються продуманістю й простотою, народністю і реалізмом. Високу професійну майстерність митець поєднав із глибоким знанням епохи й народного побуту, а правдиве трактування образів Шевченкових творів роблять їх зрозумілими широкому колу читачів. Ознайомитись зі зразками малюнків і листівок Амвросія Ждахи можна за такими інтернет-адресами: http://vk.com/album-62802951_208599945; http://www.regionalmuseum.kr.ua/tutk/tutk03_r.html.

Список використаних джерел

1. Александренко І. І. «Шевченківська» тема у творчості А. Ждахи (за матеріалами виставки Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Образотворча Шевченкіана Миколаївщини») // Одеський історико-краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.odessa.ua/publication8/stat04.
2. Беличко Ю. Ю. Живая традиция // Декоративное искусство СССР. – 1989. – № 12 (385). – С. 20-21.
3. Бугаевич І. В. Українські листівки та філокартія: нотатки колекціонера. – К.: Мистецтво, 1971. – 51 с.
4. Забочень М. С. Художник і пісня // Україна. – 1963. – № 4. – С. 29-36.
5. Зленко Г. Д. Графічна пісня А. Ждахи // Вітчизна. – 1965. – № 11. – С. 16-21.
6. Ильина Т. П. Наш именитый земляк // Вечерняя Одесса. – 2009. – № 154-155 (9088-9089). – 17 октября.
7. Марценюк Е. Могучий дух, духовность и душевность // Юг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yug.odessa.ua/index.php/home/arc/799.html>.
8. Николаев Р. В. Банкноты родом из Одессы // Водяной знак. – 2006. – № 41. – С. 41-45.
9. Український артист-малювальник Амвросій Ждаха. Каталог виставки / Упоряд. В. Яцюк. – Очаків, 1996. – 214 с.
10. Шуманский Е. А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. – Одесса: Типо-лит. А. Шульце, 1905. – 203 с.
11. Яцюк В. М. Шевченківська листівка як пам'ятка історії і культури (1890–1940). – К.: Криниця, 2008. – 567 с.

І. Б. Циганок

КОНЦЕПТ *ВОЛЯ* У ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА

Яскравими репрезентантами ідіостиллю митця є часто вживані ключові слова-концепти, тобто ті «елементи мови, які втілюються в окремих лексемах, словосполученнях, фразеологічних одиницях, пареміях, прецедентних текстах» [9,

с. 285]. На думку Ю. Степанова, концепт – основний осередок у ментальному світі людини [8]. Концепти – «одиниці етнокультурної інформації, що відображають світ національного світосприйняття предметів і понять, позначених мовою» [5, с. 23]. До сьогодні відомі літературознавчі дослідження мотиву *воля* в поезіях Т. Шевченка, здійснені І. Дзюбою [2], та лінгвостилістичні розвідки в аспекті сприйняття-пізнавальному, динамічному, що передбачає декодування поетичної структури з урахуванням внутрішньо текстового і позатекстового досвіду реципієнта, запропоновані А. Мойсієнком [7]; а також зіставний опис цього концепту в мовотворчості Т. Шевченка та П. Куліша, представлений І. Циганок [10].

Мета нашої наукової розвідки – подати опис ідіоетичного концепту *воля* в поетичному мовленні Т. Шевченка, котрий відіграв важливу роль у становленні української літературної мови. І. Матвіяс з цього приводу зазначає, що збагачення нової української літературної мови особливостями середньонаддніпрянських говорів південно-східного наріччя відбулося через творчість І. Котляревського, С. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Т. Шевченка; рисами слобожанського говору цього ж наріччя завдяки творчості Г. Квітки-Основ'яненка, М. Петренка, а П. Куліш поповнив східноукраїнський варіант літературної мови елементами східнополіського говору північного наріччя і відобразив найвиразніше особливості місцевих говірок серед письменників, які походили зі східного Полісся (В. Забіла, С. Васильченко) [6].

Нині прізвище Шевченка можна тлумачити як концепт-антропосимвол в українській етнокультурі, співвідносне з концептом «митець», який відповідно виявляє себе в концептосфері «література» [10].

У мовотворчості поета лексема *воля* є однією з домінантних. Ще В. Ващенко, досліджуючи у 60-х рр. ХХ ст. мову Т. Шевченка, виявив, що «слово *воля* пронизує усе його поетичне надбання і вживається усього 160 разів та 35 разів у листах поета» [1, с. 25].

У словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В. Жайворонок подає таке визначення цього концепту: «Воля (пестливе, народнопоетичне – воленька) – свобода, незалежність на противагу неволі, рабству; також в особистому плані здатність здійснювати, переходити від думки до дії» [3, с. 113].

Поставши на ґрунті народної словесності, а потім утвердившись у перших творців нової української літератури, концепт *воля* здатний залежно від контексту виразити найширший спектр почуттів, відтінків і варіантів змісту [7]. Він став визначальним для ідіостилю Т. Шевченка. Тож найбільше зацікавлення викликає саме індивідуально-авторська семантика лейтмотиву *воля*, яка сприяє розумінню читачами світогляду та світосприйняття митців слова, їх дару передбачити актуалізацію нового в національній духовності.

У мовотворчості поета концепт *воля* асоціативно пов'язаний з іншими, як-от: *доля, правда, щастя, слава*. Саме *воля* – це той стимул, під впливом котрого формується система цінностей поета. З огляду на біографію Т. Шевченка, *воля* завжди була особливо омріяною. До того ж, як зазначено в науковій літературі, прагнення до волі притаманне усім слов'янам: «вони готові жити найубогіше, аби

тільки мати дорогу їм волю»; над усе слов'яни любили особисту волю [...] стародавня воля – духовна прикмета українського народу. [3, с. 113].

Воля ототожнюється Т. Шевченком з долею або є її причиною, без волі немає людині щастя. Поет дотримується такої ідеї, і свідченням цього є частотні контексти його поезій, наприклад: «*Єсть на світі доля, А хто її знає? Єсть на світі воля? А хто її має?*» [11, с. 35]; «*Тоді я веселий, Тоді я багатий, Як буде серденько, По волі гуляти*» [11, с. 36]; «*Брешиш, людоморе! За святую правду-волю Розбойник не стане*» [11, с. 338].

При зіставленні попередніх і остаточного варіантів Шевченкових поезій виявлено, що поет цілеспрямовано працював над уточненням контекстуальної репрезентації лейтмотиву *воля*.

Порівняймо 55–56 рядки з «Тарасової ночі».

Варіант з видання «Поезій» Т. Шевченка:

55 *Де поділась доля, воля,*
56 *Бунчуки, гетьмани?* [11, с. 440].

Остаточний варіант заборонених у Росії «Поезій» (Женева, 1890):

55 *Де поділась доля-воля,*
56 *Бунчуки, гетьмани* [11, с. 64].

З цих контекстів видно, що автор зробив заміну контекстуальної синонімії, котра досягається завдяки перелічувальній інтонації, на прикладку. Таким чином, він, мабуть, акцентував увагу читачів на цілісному сприйнятті концептів *доля-воля*.

Уточнення слововжитку досліджуваного лейтмотиву здійснено поетом і в 11–13 рядках поезії «У казематі». Наприклад.

Текст автографа з «Малої книжки»:

11 *...рознесемо*
12 *Свою тяжку, свою недолю*
13 *Повіруєм ще трохи волі* [11, с. 375].

Остаточний варіант № 71 с. 25–26:

11 *...рознесемо*
12 *В степи, в ліси свою недолю*
13 *Повіруєм ще трохи в волю* [11, с. 551].

Як бачимо, поет в остаточному варіанті замінив словоформу родового відмінка на знахідний, надав контекстемі *воля* іншої семантики – символічної на позначення божественної сили, здатної перетворити недолю на щасливу долю.

А зіставляючи 22–24 рядки з «Розритої могили» фіксуємо цілеспрямовану заміну номена *доля* контекстемою *воля*. Порівняймо:

Варіант з рукопису середини чи остаточний варіант кінця XIX ст., поданий у примітках до празького видання «Кобзаря» 1876 р., т. II, с. 53–54:

22 <i>Про свою неволю</i>	22 <i>Про свою недолю</i>
23 <i>Що, співаючи, ридала,</i>	23 <i>Що, співаючи ридала,</i>
24 <i>Проклинала долю</i>	24 <i>Виглядала волю</i>

[11, с. 169]. [11, с. 469].

Ці приклади свідчать, що Т. Шевченко у 22 рядку остаточного варіанта замінив лексеми *неволя* та *недоля*, щоб у 24 рядку мінорне *проклінала долю* можна було трансформувати у життєствердне *виглядала волю*.

Ідея боротьби за волю у мовотворчості Т. Шевченка проймає насамперед «Кавказ», а в посланні «І мертвим, і живим», і в «Заповіті» сягає патетики національного гасла [2]. Наприклад: *Борітеся – поборете Вам бог помагає! За вас правда, за вас слава І воля святая* [11, с. 326].

У поезії «Буває, іноді згадаю» нижчеподаний контекст сприймається з семантикою повчання, перестороги завдяки анафоричному повтору займенників *усі ми* та нанизуванню у формі поліптотону іменника *воля*:

*Усі ми однак на волі жили,
Усі ми однак за волю лягли,
Усі ми і встанем, та бог його знає,
Коли-то те буде. Дивися ж дитино!
Та добре дивися – а я розкажу
За що Україна наша стала гинуть...* [12, с. 233].

Літературознавець І. Дзюба, розмірковуючи над текстами Т. Шевченка, підкреслює, що оминати Шевченків мотив боротьби за волю означає оминати центральну ідею «Заповіту», «Кавказу», «Гайдамаків», у яких тема боротьби за волю є провідною, бо «де нема святої волі, Не буде добра ніколи, Нащо ж себе таки дурить» [2, с. 81]. Дослідник зазначає, що наведені міркування спростовують думку щодо однозначної еволюції Т. Шевченка від бунтарства до поступовства. Поет у всьому був багатовимірний [...] А віра Шевченка в незнищенність і святість волі дає масштаб його розумінню української долі [2].

Т. Шевченко розширив конотативні межі концепту *воля* від позитивних до негативних. Це помітно з розгалуженого спектру тропеїчних і нетропеїчних структур, де *воля*, з одного боку, *козацька*, *доля-воля*, *божа воля*, *наша воля*, *світоч правди й волі*, *твоя свята воля (воленька)*, *вольная воля*, *не вмирає воля*, *а історія*, *поема вольного народу*, *у нас воля виростала*, *святая правда-воля*, *воленька гарно-молода*, *прехорошая*; *добра воля*, *воля розуму*, а з іншого – *нема місця волі*; *осміяли твою славу і силу і волю*; *ледача воля одурила маленьку душу*; *хиренна воля*.

Очевидно, що видатний український поет волю пов'язував з долею і навпаки – недолю з неволею.

Як точно помітив А. Мойсієнко, у Т. Шевченка «опозиція воля/неволя виражена двояко: лексичними ланцюгами воля-правда-добро-слава, неволя-неправда-тьма-недоля-самота» [7, с. 184]. Розглядаючи волю як світ у віршах, мовознавець підкреслює, що поет жодного разу не вживає епітета «вольний» до Україна, хоча в нього – вольний світ, вольна земля, вольний степ, вольне поле, вольне село [7]; *вольная воля*, *вольная дума*, *вольні козаки*, *вольна сем'я*.

У мовотворчості митця віршового слова концепт «воля» нерозривно пов'язаний з епітетом «козацька», до того ж визначається багатозначністю. Для Шевченка-романтика козацька воля – це природа, що не знає обмежень [2], про що свідчать контексти типу «... а Україна! А степи широкі! Там повіє

буїнесенький, Як брат заговорить; Там в широкім полі **воля**; Там синєє море» [11, с. 68]; «Сини мої, гайдамаки! Світ широкий, **воля**» [11, с. 76].

Поетові гайдамаки – народні месники, котрі боронили волю, в результаті чого текли ріки крові: «Гайдамаки Гуляють, карають; Де пройдуть – земля горить, кров'ю підпливає» [11, с. 137]; та не втримали її: «Спочинь, батьку, на чужому полі, Бо на своїм нема місця, нема місця **волі**. Спи, козаче, душа щира! Хто-небудь згадає» [11, с. 146]; «Ой чого ти почорніло, Зелене поле? – Почорніло од крові За **вольную волю**... Мене славні запорожці Своім трупом вкрили» [12, с. 135]. Однак сам поет у передмові до однойменної поеми писав: «Весело послухать [...] як боролися ляхи з козаками; [...] а все-таки «слава богу, що минуло», – а надто як згадаєш, що ми однієї матері діти, що всі ми слов'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слов'янська земля» [11, с. 150].

На думку І. Дзюби, сукупність настроїв та ідей нової в Шевченковій творчості пори вказує на те, що йдеться не про шукання волі у чистому полі [...] не в гайдамащині – тобто не про минулу волю, а про історичну перспективу: про виборювання волі для народу, про створення справедливого суспільства, про одне місце України в слов'янському світі. На думку вченого, така зміна настанови – результат не лише ідейно-світоглядної еволюції самого Шевченка, а й формування українського патріотичного середовища, оприявленого, зокрема, в Кирило-Мефодіївському товаристві... [8, с. 81].

Т. Шевченко віддавав перевагу контекстемі *воля*. Поняття *свобода* вжито у поетичних текстах, написаних російською мовою, зокрема в «Тризне», з семемами: «воля»: «Твої гори, твоє море; Все красы природы не искупят его горя, не дадут **свободы**» [11, с. 216]; «політична свобода»: «**Свободу** людям – в братстве их ты проявил великим словом» [11, с. 210] та вільної думки: «...Не отходя благословил **свободу мысли, дух любви**» [11, с. 210].

Отже, концепт «*воля*» у поетичному мовленні Т. Шевченка визначається багатством значень і конотацій завдяки світоглядним пріоритетам поета та наскрізній образності віршованих текстових структур.

У мовотворчості митця простежується тропеїчне і нетропеїчне вживання лейтмотиву *воля* переважно з семами 'незалежність', часто у протиставленні, а інколи й синонімічно до «неволя»; 'відсутність обмежень'; 'рішення'; 'не в полоні'; 'бажання, наказ'; 'влада', що інколи ототожнюється зі *сваволею* і т. ін.

Як синонім до концептуального поняття *воля* Т. Шевченком використано його еквівалент *свобода* у значеннях 'незалежність', 'незаангажованість думки, науки'.

Аспект подальших досліджень убачаємо, зокрема, у цілісному вивченні віршового мовлення Т. Шевченка через ключові концепти, описавши таким чином концептосферу його ідіостилю.

Список використаних джерел

1. Ващенко В. С. Мова Т. Шевченка. – Х.: Вид-во ХДУ, 1963 – 231с.

2. Дзюба І. М. Воля // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 76–86.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 702 с.
4. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
5. Манакин В. М. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 327 с.
6. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 95-99.
7. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Вид-во «Сталь», 2006. – 304 с.
8. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
9. Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 824 с.
10. Циганок І. Б. Концепт *воля* у поезії Т. Шевченка і П. Куліша // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 59. – С. 37-44.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12-ти т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – 525 с.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12-ти т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 589 с.

Т. С. Шевчук

ШЕВЧЕНКО І ЛЕРМОНТОВ

Багатий на ювілейні дати 2014 рік асоціюється у першу чергу з іменами двох видатних представників української та російської літератур – Тараса Шевченка (1814-1861) і Михайла Лермонтова (1814-1841). Відтак цей рік оголошено в Україні роком Шевченка, а в Росії – роком Лермонтова. Наявність цих знаменних ювілеїв зумовила звернення до наукової проблеми «Шевченко і Лермонтов», яка востаннє висвітлювалася лише в радянському літературознавстві. Її актуальність сьогодні підтверджується неабияким інтересом сучасних дослідників, що ініціювали низку круглих столів і культурних заходів, присвячених двом ювілярам: «М. Ю. Лермонтов в жизни и творчестве Тараса Шевченко и Ивана Франко» (Москва, 2013) [3]; «Україна – Росія. Два генії» (Київ, 2014) [4]; «Шевченко і Лермонтов: два генії однієї епохи» (Москва, 2014) [5].

Незважаючи на очевидне зацікавлення Тараса Шевченка творчістю російського поета, нам не вдалося знайти у студіях радянських учених (О. Білецького, І. Заславського, Є. Кирилюка, Н. Крутікової, Ф. Прийми та ін.) розгорнутого висвітлення означеного питання, яке зазвичай досі представлялося на рівні констатації кількох енциклопедичних фактів. У пострадянські часи увагу українських дослідників було переорієнтовано на багато інших важливих питань: відкриття величезного пласту забороненої донедавна української літератури, освоєння досвіду світового літературознавства, зокрема нових методологій тощо. Тим часом навіть